
Tibor ADAM

PREZIME ADAM ZNAČI – ČOVEK!

T*ibor Adam rođen je 1923. godine u Subotici, u imućnoj zanatsko-trgovačkoj porodici. Otac Mirko Adam, časovničar, rođen 1893. u Kanjiži, ubijen 1945. Majka Margita Adam, rođena Kon, umrla je 1936. godine. Braće i sestara nije imao.*

Po povratku iz rata, u Subotici nije zatekao nikoga od bliže i dalje rodbine. Odmah je, kao mlad čovek, angažovan u završnim operacijama Jugoslovenske armije. Demobilisan je 1949. Zaposlio se u Radio Novom Sadu.

Studirao je istoriju, geografiju i pravo, a diplomirao je politologiju. U Radio Novom Sadu je od početnika postao glavni urednik petojezične redakcije.

Nakon penzionisanja, predavao je radijsko novinarstvo u novinarskoj školi, pri Otvorenom univerzitetu u Novom Sadu. Aktivan je član Jevrejske opštine. Oženjen je sa Olgom Adam, rođenom Ungar, glumicom u penziji, čiji otac je ubijen 1941. godine u okolini Beograda. Njena majka, brat i ona su se spasili pod lažnim imenima u Svi-lajncu, kao izbeglice. Sin Mirko je rukovodilac službe zajedničke proizvodnje Televizije Novi Sad. Ima unuka Davida, studenta medicine.

Do rata moja je generacija, takoreći bez izuzetka, bila član cionističke organizacije „Tehelet lavan“. Sve slobodno vreme provodili smo u kenu, gde se odvijala vrlo intenzivna aktivnost. Držala su se

predavanja, organizovana pacifistička, književna i umetnička popodneva. Odlazili smo na izlete i logorovanja.

Po okupaciji, cionističke organizacije su bile zabranjene, ali, zahvaljujući predsedniku subotičke opštine, dr Zoltanu Lorantu, dozvoljen je rad neke vrste kulturnog društva, doduše ne za dugo.

Dok se moglo, sastajali smo se u prostorijama bivšeg kena i održavali predavanja u prisustvu policajaca. Naravno, morali smo da pazimo šta govorimo.

Relativno mirnom životu subotičkih Jevreja došao je kraj 19. marta 1944, kada su Nemci okupirali Mađarsku. Otac mi je sa ostalim muškarcima uhapšen i interniran u Bačkoj Topoli. Mađari su ga, posle kraćeg vremena, predali Nemcima. Moj prijatelj Đorđe Gros bio je zajedno sa njim. On je kasnije pričao da su, početkom 1945, povlačeći se pred saveznicima, Nemci preostale zatočenike Aušvica poterali u prisilni marš. Izmučeni, slabi, gladni, mnogi su popadali. Njih su ubili na licu mesta. I moj otac je tako stradao. Nemač ga je ubio rafalom iz automata i nogom gurnuo u jarak.

Jevrejima je naređeno da nose žute trake. Bilo im je zabranjeno da putuju. Celokupna imovina im je rekvirirana. Moje godište mobilisano je 17. aprila 1944. u takozvanu pomoćnu radnu službu, u stvari u radne logore u Mađarskoj. Sa mnogom su bili Ivan Herman, Stevan Lederer, Andrija Vajs, Franjo Rozenfeld, Dragutin Rajs i Tibor Gutman. Prvo smo, u jednom provincijskom gradu, gradili aerodrom, sa kojeg sumnjam da je ijedan avion ikada uzleteo; premešteni smo potom na periferiju Budimpešte u jednu od najvećih ciglana Evrope, u Draše.

Tu radi nekoliko jevrejskih i srpskih brigada iz Vojvodine. Stanujemo u ugašenim pećima za pečenje cigle. U krugu ciglane krećemo se slobodno... krug je ogroman. Na desetine peći, zgrade gde se presuju cigle i ogroman teren gde se vadi ilovača. Rupe, ako se tako uopšte mogu nazvati, široke su po nekoliko desetina metara, a duboke sedam do osam metara. Na dnu nekih rupa su prava jezera. Naš posao je uglavnom istovar uglja iz vagona. Težak i prljav posao, naročito za nas, nenavikle na fizički rad. Sreća da smo relativno slobodni i da u našoj četi ima nekoliko prebogatih peštanskih Jevreja. Sa nama je čak i jedan rođeni Mađar, vlasnik, između ostalog, jednog od najvećih peštanskih hotela. Bio je, u činu kapetana, na istočnom frontu. Žena mu je baronica Koner, Jevrejka po poreklu. Kada su stupili na snagu zakoni o Jevrejima, taj naš kapetan je iz protesta prešao na jevrejsku veru. Kao takav nije mogao da ostane u mađarskoj vojsci, pogotovo ne kao oficir. Prebacili su ga u radni logor. Oficiri i vojnici čuvari, znajući za

njegovo bogatstvo i nesumnjivi uticaj, veoma su ga poštovali, pa čak i zazirali od njega. On i još nekolicina bogatih finansirali su našu ishranu. Tako smo jedno vreme odlično jeli.

VATROMET SMRTI

Moja sestra od strica, Žuža, živela je u Pešti. Poručila mi je da, jedne nedelje, određenog sata, budem na jednom od zadnjih ulaza u ciglanu. U to vreme grad su bombardovali avioni saveznika. Cigлана je bila u predgrađu koje se zove Kebanja (Köbanya). Za vreme bombardovanja sklanjali smo se u peći za pečenje cigala, u one koje nisu bile u upotrebi. Ja sam odlazio u štalu, na spavanje. Inače sam i stanovao u štali. Više sam voleo tamo nego u pećima, gde je bilo smešteno pedesetak ljudi. Moji sapatnici su rekli da sam individualac. Naši čuvari su imali sklonište. Kada bi zasvirale sirene, oni su nestajali. Tako je bilo i toga dana.

Tiborovi majka i otac: Margita Kon-Adam i Mirko Adam, 22. juna 1920.

Čim su se oglasile sirene, krenuo sam prema kapiji gde je trebalo da se sretnem sa Žužom. Bio sam na pola puta kad su se pojavili avioni, i to iz neočekivanog pravca. A onda je nastao pakao. Cigłana se graničila sa teretnom stanicom. Mi nismo znali, ali Englezi jesu, da se na toj stanici nalazilo više stotina vagona natovarenih ratnim materijalom. Avioni su se okomili na njih. Pogodeni vagoni, puni municije, eksplodirali su, uništavajući sve u krugu od više kilometara. Leteli su točkovi od vagona. Jedan smo kasnije našli dva kilometra dalje. Vatromet

smrti! Dan je bio sunčan, ali se nekoliko minuta nakon napada potpuno smračilo. Dim, pesak i silan materijal, izbačeni snagom tona eksploziva, zamračili su nebo. Bacio sam se na zemlju i otpuzao do nekog udubljenja. Glava mi je bila ispod, a noge u visini terena. Vazdušni pritisak izbacio me je iz malog zaklona. Potrčao sam i potražio pogodnije sklonište, što veće udubljenje, veću rupu. Povlačio sam se što sam dalje mogao od železnice. U glavi mi je zujalo, bio sam ošamućen od vazdušnog pritiska. Dospeo sam do neke kuće i sjurio se u podrum. Bio je pun.

Prestravljena deca plaču. Odrasli ćute i strepe. Starica se moli bogu, kleči, iako joj je to teško. Strašno je i mučno. Posle svake eksplozije, a bilo ih je, činilo se, bezbroj, kuća iznad nas se tresla. Kao da je cvilela. Sve je škripalo, a kroz nevidljive rupe padala je prašina. Gušili smo se i kašljali. Trajalo je to celu večnost. Avioni su već, valjda, bili u Engleskoj dok su na stanici novi i novi vagoni, zahvaćeni plamenom, leteli u vazduh. Posle smo čuli da ih je bilo sedam stotina. Tek predveče vratio sam se u moj krug. Štala u kojoj sam za vreme svakog vazdušnog napada spavao, nestala je. Na pragu zime ostao sam u jednom radničkom kombinezonu. Posle su mi drugovi dali pantalone, košulju, džemper i kratki kaput.

BEKSTVO

Sredinom oktobra regent Mađarske, Mikloš Horti objavljuje preko radija da Mađarska ne želi dalje da ratuje. Nemci na tu objavu munjevito reaguju. Horti je zbačen i dovedeni su na vlast njilaši (Salaši). Ruske trupe su već prešle mađarsku granicu. Tih dana oslobođen je Beograd. I moja rodna Subotica je već slobodna. Ni sam ne znam kako vesti stižu do nas, ali sve znamo. Tih dana odvođe nas iz ciglane i koncentrišu više četa u samom gradu. Smešteni smo u nekim praznim kućama. Treba da budemo transportovani, ili, kako su nam rekli, evakuisani u Nemačku. Nas šestorica Subotičana, odlučili smo da ne idemo u Nemačku. Moji sapatnici: Dragutin Rajs, Stevan Lederer, Ivan Herman, Tibor Gutman, Franjo Rozenfeld i ja.

Našli smo se u nekim praznim kućama. Ležimo na golom parketu. U Pešti se već osećao dah rasula. Naši stražari, uspaničeni, postali su manje kruti, popustljiviji, nadajući se da, kad uđu Sovjeti, mi ćemo prema njima imati razumevanja i posvedočićemo da su bili dobri prema nama. Pošto je među nama bilo mnogo Peštanaca, dozvolili su posete.

Došlo je mnogo, vrlo mnogo civila. Tako se pružila prilika za bekstvo. Nas šestoro je nabavilo šešire, kape. pristojne kapute. Oni koji nisu imali smelosti da beže, izašli su nam u susret. Čak i neki od posetilaca dali su nam po šal, rukavice, menjali sa nama kapute. To nisu bili Jevreji. Posetioci su bili bliski prijatelji koji se nisu bojali prijateljstva sa Jevrejima. Žene, njih je bilo najviše, bile su uglavnom Mađarice udate za Jevreje. Na kraju, izgledali smo sasvim dobro. Tada nismo shvatali zašto neki, koje smo zvali da pođu sa nama, nisu hteli. U stvari, nisu smeli. Bili su to uglavnom stariji, četrdesetogodišnjaci koji, svesni opasnosti, nisu smeli da rizikuju. A mi smo imali po 21 godinu. Na prinudnom radu bili smo tretirani kao vojnici. Ako bi nas uhvatili u bekstvu, smatrali bi nas vojnim beguncima i dospeli bismo pred streljački stroj. Ipak, reskirali smo. Konačno, da smo došli u Nemačku, dospeli bismo u neki od logora smrti, gde ne bi bilo mnogo izgleda da preživimo. Franjo Rozenfeld nam je nabavio lažne legitimacije. Otac mu je bio bogati industrijalac i, pod lažnim imenom, skrivao se u jednom sanatorijumu. Moja legitimacija glasila je na ime Ač Tibor, a po zanimanju sam bio radnik u industriji ručnih granata.

U KREVETU POSLE DUGOG VREMENA!

Doterani kao pristojni radni ljudi, krenuli smo ka izlazu. Svakog od nas pratili su oni koji će ostati. Na samom izlazu, pred stražarima, dugo smo se grlili i opraštali. Stražar nas, bez reči, pušta. Bio je rezervista kome je bilo dosta rata; jedva je čekao da se izvuče iz uniforme. Naravno, nismo išli istovremeno, nego u razmacima, izmešani sa stvarnim posetiocima. Izvan kapije, nekoliko puta osvrnuo sam se i mahnuo. Pre polaska dogovorili smo se da svako ide svojim putem i snalazi se kako zna, a sastaćemo se kod jedne ruševine.

Bio sam sam na ulicama razrušene Budimpešte, sa malo novca i nekoliko kutija cigareta u džepovima. Sećam se da je bilo jako hladno. Pošto je bio policijski čas, noć nisam smeo da provedem na ulici. Zavukao sam se u neku ruševinu i tamo prespavao. Probudio sam se u zoru, ukočen od zime. Tog prepodneva otišao sam u jedan ekspres restoran i jeo carske mrvice prelivene malinovim sokom. Potom sam lutao po gradu, ne zastajkujući, već žureći kao čovek koji ide na posao. Grad je bio pun vojnika i policajaca. U podne našli smo se na ugovorenom mestu. Raščišćavajući ruševine, razgovarali smo. Svaki je ispričao kako je prošao i gde je spavao. Dobio sam adresu nekog pansiona gde nisu obraćali pažnju na dokumenta. Uveče sam tamo i otišao. Moja

legitimacija je odlično poslužila. Spavao sam, posle ko zna koliko vremena, u krevetu! A bio sam strašno umoran jer sam celog dana hodao. Dani su prolazili. Ne znam više koliko, dva ili tri, kada smo se opet sreli na ruševinama i zaključili da tako više ne može. Svi smo bili na kraju snaga. Celog dana smo morali da budemo u pokretu, a noći su bile pune teških snova. Da i ne govorim o tome da su svakog dana, u 9 časova, ruski bombarderi bacali bombe. Uveče su stizali Englezi ili Amerikanci, i teškim bombama uništavali jedan po jedan deo grada. Dnevne uzbune provodio sam u nekom od skloništa, a noćne – prvu ispod stepeništa srušene zgrade, a ostale tri u skloništu pansiona. Jedanput su me tamo i legitimisali, ali je sve dobro prošlo.

Grupa omladinaca u kenu 1941 – Tibor Adam prvi sdesna

Hteo sam da se okupam. Grad je ogroman pa sam odlučio da do kupatila odem tramvajem. Stojim na stajalištu i čekam. Neko me hvata za rame. Okrenem se: oficir sa dva vojnika. Patrola, ali ne obična, vojnička. Bio je to odred Pronaj, jedna o mnogih nacionalističkih, fašističkih „patriotskih jedinica“.

– Zašto ne nosiš žutu traku? – proderao se oficir.

– Zašto da je nosim, nisam Jevrejin. Ja sam radnik u fabrici ručnih granata. Danas radim u noćnoj smeni pa sam krenuo da se okupam u kupatilu „Hungarija“. Izgovorio sam to mirno i, činilo mi se, vrlo ubedljivo. Pokazao sam im legitimaciju. Dugo su je razgledali. Bio sam im sumnjiv.

– Ideš s nama pa ćemo proveriti. Ako si govorio istinu, stići ćeš i da se okupaš i na posao.

Krenuo sam sa „počasnom pratnjom“. Razmišljao sam i shvatio da me vode u Partijsku kuću. To je centar fašističke Partije strelastih krstova, ozloglašeno mučilište. Dovoljan im je jedan telefonski poziv i biću otkriven. Ako me pretresu, a sigurno će me pretresti, naći će u džepu legitimaciju, knjižicu s velikim „ž“ na koricama. A to je značilo „Zsido“, na mađarskom: Jevrej. Svi na prinudnom radu imali smo takve knjižice. Trebalo je da bacim taj optužujući dokaz svog porekla. Na osnovu važećih propisa mogao sam biti streljan kao begunac. Odlučio sam da bežim. Popeli smo se u tramvaj i stajali na platformi. Na velikom trgu, pred zapadnom železničkom stanicom tramvaj usporava na okuci. Gurnuo sam vojnika koji mi je bio najbliži i skočio. Potrčao sam svom snagom, ali, na nesreću, bakandže su mi bile okovane čeličnim ekserima. Okliznuo sam se i pao. Uхватili su me. Ovim pokušajem bekstva već sam se u stvari odao. Put smo nastavili pešice. Bili smo već blizu zloglasne zgrade i onda, u krajnjem očaju, nadajući se da će pucati i skratiti mi muke koje me čekaju, ponovo sam potrčao. Kad sam se okrenuo da vidim gde su, jedan prolaznik me je štapom udario po glavi. Pao sam. Potpuno ošamućenog, dvojica su me vodila, čvrsto me držeći.

BIĆE „NIŽE VRSTE“

U podrumu Partijske kuće, u ulici Andraši, jednoj od najlepših u tom lepom gradu, ne znam koliko sam stajao i koliko me je agenata udarilo u potiljak, ali to više nije bilo važno. Na kraju su me uveli u jednu kancelariju. Tamo su bili neki oficiri. Kačket sam morao da držim ispod nosa kako ne bih krvlju uprljao tepih. Pitali su me o stvarima, o ljudima, o nekoj organizaciji, nekom pokretu otpora o kojem nisam ni čuo. Nisu bili ni grubo, ni glasno, kao tipični predstavnici polufeudalne soldateske. Svakom svojom rečenicom stavljali su mi na znanje da sam biće niže vrste i da treba da sam srećan što uopšte imam priliku da se pojavim pred njima i slušam njihove savete.

– Kako si se ranije zvao?

– Uvek sam se ovako zvao!

– Pa, dobro, kako si se zvao pre nego što ti je otac ili deda promenio prezime?

Bilo je vrlo verovatno da ću završiti pred streljačkim strojem. Možda baš zato, odgovorio sam drsko:

– Niko od mojih predaka nije menjao ime, nije ni imao zašto da ga menja. Adam nije mađarsko prezime, već jevrejsko, i znači – čovek!

Ništa mi nije odgovoreno, samo su me gledali i naredili da me odvedu.

Odveli su me u prostoriju bez prozora. Na sredini, pisci sto sa stolicom i klupom. Ako se dobro sećam, ispitala su me dvojica civila a bio je prisutan i jedan žandarm. Stavili su pred mene, na pisci sto, fotografije. Trebalo je da prepoznam ljude sa tih slika. Nikoga nisam poznavao, ništa nisam znao o pokretu otpora. Tukli su me životinjski. Morao sam da skinem cipele pa su me tukli po tabanima. Tukli su me i po dlanovima, tukli dok mi ruke nisu postale krvava masa. A onda je došao na red „telefon“. Ličio je na poljski telefon, a bio je zapravo induktor. Okretanjem ručice, izazivala se električna struja. Dva pola stavili su mi na uši. Izgubio sam svest. Kada sam došao k sebi, ležao sam na podu. Žandarm mi je zgazio prst. Svog krvavog i izmučenog, odneli su me u ćeliju. Nisam mogao da stanem na noge.

SPASONOSNI DOKUMENT

U ćeliji je bilo desetak ljudi. Ležao sam na slami i oporavljao se. Krvav, izubijan, na ivici svesti. Ljudi oko mene trudili su se da mi olakšaju položaj. Zatvorenici kao i ja. Među njima, Đula Kockaš (Gyula Kockás), profesor univerziteta. Ostalima nisam zapamtio ime. Ali, jednog ću se uvek sećati.

Ispričao mi je da ima španski pasoš, odnosno, zaštitno garantno pismo. Ne znam kako da nazovem taj spasonosni dokument kojim je Španska ambasada u Budimpešti potvrđivala da je neko španski državljanin, da su se njegovi rođaci u Španiji obratili španskoj vladi da imaocu pisma izda španski pasoš, da mu daju državljanstvo i da je postupak u toku, te se mole mađarske vlasti da to imaju u vidu.

Moj sapatnik imao je takav dokument. Pričao mi je da ga je imao i njegov rođak, ali njemu više neće pomoći jer je u međuvremenu unro. Tu sam priču zapamtio. Desetak dana proveo sam u „Margitkeruti zatvoru“. Jednog dana ubacili su u ćeliju starijeg čoveka. I on je bio izmučen. Kada ga je video, dr Kockaš ga je prepoznao i skočio. Stao je mirno, lupio petama i predstavio se oslovljavajući pridošlog sa „milostivi gospodine“. Bio je to Janoš Kiš, general potpukovnik, vojni rukovodilac pokreta otpora u formiranju. Uhapsili su celo rukovodstvo pre nego što su ovi išta uradili. General je bio ljubazan i fin gospodin.

Znao je šta ga čeka. „Mene će streljati“, rekao je. „Nemci su rat izgubili i tragično je da u ambis padamo i mi sa njima.“ Dobijao je cigarete koje je delio sa nama. Ali islednici ga nisu štedeli. Za doručak smo dobijali neku crnu tečnost koju su zvali kafa. Za ručak i večeru „servirana“ nam je supa od kelerabe. Bila je pokvarena i crvljiva, ali smo jeli i tu splačinu jer drugog nije bilo. Dobijali smo i parčence suvog, crnog hleba dnevno.

Svakog popodneva čule su se komande, paljba i zvuk ubacivanja leševa u kamione. Skoro svakog dana su streljali. A mi smo se pitali: hoćemo li sve to izdržati, a da ne poludimo? Strašno je bilo sedeti u ćeliji i slušati kako streljaju, kako ubijaju nevine ljude. Bilo je vrlo verovatno da i mene čeka ista sudbina. Moja jedina nada bila je da će neka bomba pogoditi zatvor i da ću nestati u trenu. Gledao sam lica oko sebe: bleđa, bez krvi, usne stisnute. Niko reč da prozbori. Tek kasnije, mnogo kasnije, kad je već sve bilo gotovo i kada je zamro zvuk kamiona koji je odvezio leševe, čulo bi se da neko govori. „Jesam li osećao?“, pitali smo jedni druge.

Ipak, život ide dalje. Počinju i traju razgovori. Najviše se priča o hrani. Gladni smo, užasno gladni. Ima i drugih tema. Tako sam čuo i priču o rođaku koji je umro pa mu dokument španske vlade više ne može pomoći. Ali, meni je pomogao. Bio sam mlad, željan života. Mozak mi je grozničavo radio i tražio izlaz.

ISTOVARENI I OSTAVLJENI

Jednog dana otvorila su se vrata ćelije. Pozvali su onog sa španskim dokumentom i mene: „Pokupite stvari!“ To je značilo da se u istu ćeliju nećemo vraćati. Ili će nas streljati ili prebaciti na drugo mesto. O puštanju na slobodu ni govora! Prolazili smo kroz beskrajne hodnike. Potpuna tišina, samo bat naših koraka po kamenom podu. Jedna za drugima otvaraju se pa zatvaraju gvozdena vrata. U prizemlju smo, u nevelikoj prostoriji sa pultom. Žandarm stavlja pred mene kesu na kojoj piše moje ime. Iz kese vadi stvari koje su mi uzeli kad sam doveden: dve kutije cigareta. O, Bože moj, kakva radost videti te divne kutije cigareta, upaljač, pertle za bakandže, odlične kožne pertle, debele, masne. Imao sam i četkicu za zube, pastu i sapun. I to pravi sapun! Uglavnom, vraćene su mi stvari. Potpisujem priznanicu, potvrđujem da mi je vraćeno sve što je moje – i to u potpunosti. Birokratija još funkcioniše, iako se sve oko nas ruši.

Razaranja su iz dana u dan sve veća, sve je više mrtvih. Rusi na-
diru. Hortijevska Mađarska to više nije, jer su Nemci internirali admi-
rala Hortija. U Mađarskoj je vlast tada držala nemačka vojska koja je
prljave poslove prepustila njilašima i njihovom vođi Salašiju. Horde
bezumnih lumpenproletera, do zuba naoružanih mladića, vršljale su po
razrušenom milionskom gradu. Pljačkali su i ubijali prvenstveno Je-
vreje. U takvim okolnostima, inercija organizovane države činila je
svoje. Reda mora biti i onda kada ga nema. U zatvoru ga je bilo. Tamo
je funkcionisala država. Ako nam vraćaju stvari, neće nas streljati! I
nisu. Bilo je još desetak oslobođenih. Strpali su nas u kamion i odve-
zli u kasarnu.

Ogromna zgrada sa velikim dvorištem; visoka, zidana, kamena
ograda. Žandarmi su nas istovarili i ostavili. Bilo je tamo gotovo hilja-
du ljudi! Neki u uniformama, neki u civilu, sve ljudi van zakona: voj-
ni begunci, Jevreji, kriminalci. Kasnije, mnogo kasnije, čuo sam da su
navodno svi koji su tamo ostali pobijeni.

Prolazili su dani. Ne sećam se šta smo jeli, odnosno da li smo uop-
šte nešto jeli. Čak nisam znao ni koliko sam dana bio u toj kasarni. Jed-
nog dana, otvorila su se oba krila kapije da bi propustila nekoliko ve-
likih crnih limuzina. Po zastavama koje su se na njima vijorile, zaklju-
čio sam da su diplomatske. Izašli su ljudi kakve davno nisam video:
elegantni, doterani. Sa njima je došlo nekoliko mađarskih oficira.

Svirali su zbor. Postrojili smo se u desetak redova. Podoficiri i
naši stražari nisu bili ni tako grubi ni tako glasni kao inače. Jedan od
oficira popeo se na stolicu i, vičući da ga svi čuju, pozvao sve one koji
imaju švedsko, špansko, švajcarsko ili vatikansko zaštitno pismo
(védlévél) ili pasoš, da istupe. Istupilo je njih 12. U očajanju, setio sam
se priče svog saputnika iz ćelije. I on je stajao u tom redu, ispred veli-
kog stroja, i to posljednji. Istupio sam i ja. Bio sam trinaesti. Neki ve-
ruju da je to nesrećni broj – meni je doneo sreću.

– Kako ti se zvao rođak koji je imao zaštitno pismo? – pitam
poznatnika iz zatvora.

– Taler Todor – veli.

– Gde i kada je rođen?

– 1907, u Budimpešti.

Oblio me je hladni znoj. Taj pokojni Todor bio je šesnaest godina
stariji od mene. U međuvremenu, policijski oficir je stigao do mene.

– Kako se zoveš?

– Taler Todor!

– Državljanstvo?

– Špansko.

Okrenuo se jednom od gospode. Taj je i otvarao neku knjigu.

– Kako si rekao da se zoveš? – upita opet oficir.

Ponovio sam sa strahom da će osetiti da ne izgovaram svoje, već tuđe ime. Ali, ko u opsednutom, bombardovanom, ratom opustošenom gradu mari za nijanse? Ko bi ih uopšte osetio?

Gospodin, dobro obučen i uhranjen, verovatno neko od osoblja ambasade, lista knjigu i pronalazi traženo ime.

– Rođen?

„E, sad ili nikad!“, mislim i osećam kako mi se kaplje znoja probijaju ispod kape:

– 1907.

Progutao je. Obrastao u bradu, izmučen, mršav, neispavan, izgledao sam mnogo stariji nego što sam bio.

– U Budimpešti.

– Ime majke? – čujem sledeće pitanje na koje nemam odgovor.

„Za ime boga, šta ću sad?“ U takvim trenucima, kada se radi o životu ili smrti, mozak valjda najbrže radi. Nešto moram reći, i to odmah! To je jedina šansa. Znao sam da ime ne mogu pogoditi, ali možda će se desiti čudo. I – desilo se!

– Koranji Margit! – izgovaram glasno, gledajući gospodina pravo u oči.

– U redu – veli i zatvara knjigu.

Ili nije gledao šta tamo piše, ili je, a to je verovatnije, bio dobronameran. Hteo je da pomogne. I pomogao mi je – spasao mi je život.

– Stani tamo!

OPET NALIK NA ČOVEKA

Nas trinaestorica bili smo izdvojeni. Smestili su nas u jednu ćeliju kasarnskog zatvora. Od trinaestorice, trojica smo bili „Španci“. Predveče, došao je po nas neki kamionet, a u njemu, dva policajca. Počelo je razdvajanje. Mi, „Španci“ ostali smo poslednji.

– Neće ovo, deco, još dugo trajati – veli jedan od policajaca.

– Čujete li topove? Rusi su već sasvim blizu, udesiće ovu gamad.

Dosta dugo smo se vozili. Stigli smo u otmeniji deo grada, u 5. kvart, Panonia ulica 48, u takozvanu zaštićenu kuću („Védett ha'z“). Moderna, ako se dobro sećam, petospratna zgrada. Kuća je bila prenatrpana. U dvosobnom stanu, gde su me smestili, bilo nas je desetak. Začudo, bilo je vode i struje. Ušao sam u kupatilo, seo u pravu kadu, u

toplu, čistu vodu. Kakva divota! Mesecima se nisam kupao. Ukućani su mi našli neki veš, čak i sako, lep. od tvida. Obrijao sam se i opet ličio na ljudsko biće.

Budimpešta je opkoljena, decembar je. Sneg je visok i još uvek pada, što je velika sreća, jer u gradu nestaje struje i vode. Sneg nas spasava. U dvorištu ložimo delove nameštaja, topimo sneg i pijemo. Začuđujuće se dobro snalazimo. Kuća je moderna, centralno grejanje, naravno, ne radi, električni bojleri, električni štednjaci, ništa za loženje, za grejanje. Ložimo nameštaj. Stanje je iz dana u dan sve teže. U početku nam Španska ambasada dotura hranu, uglavnom neki med, ali ne pravi već sojin, ili tako nešto. Važno je, međutim, da je slatko. Kasnije ni toga više nema. Više nam niko ne dolazi. A i kako bi kad padaju bombe? Čuju se i mitraljeski rafali. Glad sveopšta. Ali mladost se ne da. U kući nas je petoro-šestoro mladih. Zatekao se tu i neki književnik. Tada sam ga smatrao starim, ali verujem da nije imao više od četrdesetak godina. Mi mladi i taj književnik organizujemo književne večeri. U kući smo našli nešto knjiga, a ima nas i koji pamtimo po neku pesmu. Napolju pljušte granate, sve puca, sve se ruši, a mi, šćućureni u ledenoj sobi, recitujemo pesme, vodimo žučne rasprave. Citiraju se i Marks i Engels, Frojd i Adler, Cvajg i Gorki, Kant i Šopenhauer, i ko sve ne.

RUSI DOLAZE

Kraj decembra 1944. Ruski avioni bacaju letke. Obaveštavaju građane i vojsku, koja brani grad, da je Budimpešta opkoljena, da je Crvena armija produžila prema Beču. Svaki dalji otpor je besmislen jer donosi nepotrebne žrtve i razaranja. Pozivaju Nemce da se predaju i navode da će postupati sa njima po odredbama Ženevskog sporazuma. Mađarske vojnike, koji se predaju, pustiće odmah kućama, obećavaju. Ultimatum ističe 25. decembra. Tog dana, na katolički Božić – novi leci. Nemci su ubili ruske parlamentarce. Milosti više nema, počinje napad. Letak su potpisali Tolbuhin i Malinovski, proslavljeni sovjetski maršali.

I počelo je. Hiljade topova i minobacača bljuju vatru. Avioni ne prestaju da bombarduju. Od silne prašine i dima, mračno je i preko dana. A mi u toj kući, više u podrumu nego u sobama, gladni i prozebli, i dalje strahujemo od eksplozija i od njilaša. Većina nas ima zašto da strahuje. Neko je izbeglica, neko vojni begunac. Prokaženi smo, traženi, proganjeni. živimo pod lažnim imenima, sa lažnim dokumentima.

Svesni smo da nam ti papiri iz dana u dan pružaju sve manje sigurnosti. Kraljevini Mađarskoj, koja nema kralja, a namesnik joj je admiral koji nema mora, odzvonilo je. Ulice su pune naoružanih pijanih balavaca, Salašijevih jurišnika. Da bismo se zaštitili, organizovali smo straže. Ukoliko u kuću upadnu salašijevci, stražar diže uzbunu i muškarci beže u susedni podrum. Srušili smo deo susedovog zida, napravili prolaz i dobro ga kamuflirali. Često je dolazio red na mene da stražarim. Sedeći ispod stepeništa, odakle sam video ulicu, pročitao sam knjigu Franca Verfela „Četrdeset dana Musa Daga“, potresan roman o stradanju Jermena.

Budimpešta je i dalje pod opsadom. Sve pršti, puca, sve se drma i škripi. Borbe se vode blizu nas. Visok sneg je pokrio grad i donekle prigušio zvuke smrti, pokrio hiljade leševa i spasao stanovništvo od žeđi. U gradu više ništa ne funkcioniše – ni vodovod, ni električna centrala, ni toplovod, a o gradskom saobraćaju da i ne govorim. Sve je mrtvo. Duboko pod zemljom, u podrumima, grad živi. Da li je to život? Jeste, i to još kakav! Mi smo čak dočekali i Novu godinu. Okupili smo se u predsoblju, ne većem od 2x2 metra. Stavili smo neke krpe na parket i seli na pod, zbijajući se jedni uz druge. Mrak je. Struje nedeljama nema. Tada će jedna od devojaka: „Ispružite dlanove. Imam za vas divno iznenađenje“. Pipajući, obilazi nas na kolenima i svakom stavlja nešto na dlan. Dva zrna pasulja. Dva zrna presnog paulja. U nekom špajzu našla je malo pasulja. Kakvo zadovoljstvo! Dugo i polako smo žvakali. A posle smo pevali i pričali viceve. Zaćutali smo samo nakratko, kad bi neka eksplozija u blizini zatresla i našu zgradu. Tu na zemlji, zagrljeni, priljubljeni jedni uz druge, zaspali smo. Prvi januar 1945. godine bio je siv.

Prvog ruskog vojnika ugledao sam 17. januara. Ali, to nije bio kraj naših muka. Uglavnom, Rusi su nadirali kao lavina. Oslobodili su i mene, spasili mi život i najradije bih svakoga od njih zagrlio. Ali ta Crvena armija bila je za mene veliko razočaranje. Vojnici su bili loše obučeni, prljavi i zapušteni, takoreći bez opreme. Imali su džakčiće vezane na krajevima običnim kanapom: to su im bili ranci. Svaki sa automatom i po kojom benzinskom kantom. Ispostavilo se da je u tim kantama alkohol. Ali bili su hrabri i odvažni. Nisu ličili na ljude kakve smo mi, idealisti, zamišljali da žive u socijalizmu. Nisu ličili na ljude koji su živeli u sistemu koji je za mene onda značio idealno društvo.

ODLUČIO SAM: IDEM KUĆI!

Sredinom januara 1945. godine, Pešta je oslobođena, a u Budimu se još vode borbe. Hteo sam što pre kući, ali kako krenuti bez dokumenta, po putevima punim crvenoarmejaca, kako preći liniju fronta? Odlučio sam da odem u Švajcarsku ambasadu. Ona je zastupala jugoslovensku kraljevsku vladu. Trebalo je stići do nje. Nalazila se u blizini Parlamenta, skoro na samoj obali Dunava. Trebalo je preći preko nekoliko raskrsnica, pretrčati preko ulica koje su bile otvorene prema Budimu. Tamo, preko Dunava, bili su Nemci. Čim bi primetili neko kretanje, pripucali bi. Na raskršćima su ležali pobijeni konji, a pored njih i ljudi. Izgladneli stanovnici su perorezima sekli konjsko meso. Doći do hrane bio je pravi podvig. Zima je stegla, konjske lešine smrznute. Mnogi su izgubili život pokušavajući da nabave hranu za svoje porodice. Provlačio sam se četvoronoške po smrznutom, krvavom snegu. Iznad glave zviždali su meci. Bio sam oprezan. Stigao sam do Ambasade, do otpravnika poslova. U stvari, ne znam šta je tačno bio po funkciji, ali sam se jako obradovao kad sam ustanovio da poznajem čoveka. U nevelikoj kancelariji, za pisačim stolom, ispod slike kralja Petra II i kraljice majke Marije, sedeo je kapetan Lingulov. Stanovao je preko puta nas u Subotici, u Jelačićevoj ulici. Naravno, on nije morao mene da poznaje. Ja sam zapravo bio balavac, a on gospodin kapetan kraljevske vojske. Morao je bar da me vidi, morao je čuti o mom ocu koji je bio poznat i cenjen trgovac. Kapetan nije bio voljan da mi izda bilo kakav dokument. Tražio mi je pasoš. Objašnjavao sam da u Mađarsku nisam došao kao turista, već da sam doveden na prisilni rad. Ostao je uporan.

U Ambasadi sam se sreo sa više poznanika koji su svojim potpisom potvrdili da sam rođen u Subotici, potvrdili su moj identitet. Taj papir i danas čuvam. Kapetan Lingulov je, međutim, ostao pri svom. Bio sam mlad, a mladost znači lakomislenost, znači hrabrost i odlučnost. Idem kući – odlučio sam! Danas to sigurno ne bih uradio. Bio je to rizičan poduhvat, čak i da sam imao ispravna dokumenta. Proći kroz ruske redove, preko linije fronta, mladom čoveku koji ničim ne može da dokaže da je žrtva nacizma, a ne, recimo, odbegli ratni zločinac, mađarski ili nemački vojnik, u boljem slučaju, značilo je završiti u nekom zarobljeničkom logoru.

U Pešti sam pronašao stare prijatelje, moju bivšu devojku Iboljku – Bubu Štern. sa majkom i očuhom, dr Rudolfom Hokom. On je bio predratni komunista, koji je godinama robijao i imao izvanredna

dokumenta, potvrđena i od ruske komande. I oni su se spremali kući. Pošao sam s njima. Nisam imao prtljag. U džepu, četku i pastu za zube, parče sapuna i aparat za brijanje. Imao sam i jedan oštrač za žilete, koji je u ono vreme jako dobro došao pošto se žileti nisu mogli nabaviti. Dobio sam to od jedne devojke. Ni Hokovi nisu imali bogzna šta. Njihova cela imovina stala je na jedne dečje sanke koje sam ja vukao. Tamo sam stavio i taj oštrač.

Trebalo nam je dosta vremena da stignemo do periferije. Kad tamo – ruska straža: „Žene napred, muškarci stoj!“ Pošto je Rudi bio doktor, u dokumentu koji je pokazao pisalo je „dr“, a ne da je pravnik. Rusi su mislili da je lekar. Trebali su im lekari pa su ga pustili. Ja sam ostao. Vojnici su me dosta grubo oterali u veliko dvorište, u kojem je bilo puno muškaraca, starih i mladih. Vrlo detaljno pregledao sam dvorište i okolinu. Ustanovio sam da pred kapijom stoji vojnik i nikoga ne pušta. Oni koji su bili u dvorištu, ulazili su u kuću, jedan po jedan, kroz staklena vrata. Prostorija u koju su ulazili bila je prazna. Bilo je kao neko predsoblje. Iz nje se ulazilo u drugu prostoriju, gde je, po svoj prilici, bila neka komisija koja je proveravala identitet. Nisam žurio da uđem. Dugo sam posmatrao šta se dešava. Deset do petnaest ljudi je ušlo, a vratio se samo jedan. Izlazili su na neka druga vrata, u neko drugo dvorište. To znači, zaključio sam, da je vrlo mali procenat onih koji su prošli proveru. Onaj jedan, koji se vratio, mogao je da napusti dvorište, njega je propustio stražar koji je stajao pred staklenim vratima. Doviknuo je onom koji je stajao na kapiji da propusti proverenog. Ljudi oko mene, bilo je tu iskusnih starijih ljudi, pričali su da svi bez dokumenata idu u logor.

Posle temeljite provere, odvažio sam se i ušao u praznu sobu. Da me stražar ne bi video, stao sam iza vrata. Posle nekoliko minuta, odlučnim koracima izašao sam tamo gde sam bio ušao. Nasmešio sam se stražaru i rekao: „Zdravstvuj!“ Otpozdravio je i viknuo onom na kapiji: „Puščaj!“ Izašao sam na ulicu.

Kasnije, mnogo kasnije, čuo sam da su oni koji su proveravani, a nisu položili „ispit“ zaglavili u Sibiru. Nisam imao dokumenta i kad mi nije verovao naš oficir tamo u Ambasadi – zašto bi mi verovao Rus? Hodao sam brzo. Sneg je bio velik, ali izgažen. Kamioni, tenkovi i šta sve ne – tutnjali su putevima. Satima sam išao dok me nisu zaustavila dvojica vojnika. Srdačno sam ih pozdravio. Rekao sam da sam „Jugoslovijan“ i da dolazim iz logora, zahvalio sam što su me oslobodili i setivši se da u džepu imam jedan upaljač, dao sam im. Oduševljeno su ga

zagledali. a ja sam krenuo dalje. Toliko su bili zauzeti tim lepim predmetom da su na mene potpuno zaboravili. Stigao sam u jedno veće selo.

Mrak se već spuštao. Dalje nisam smeo. Selo se zvalo Kiškunhalas (Kiskunhalas). Zastao sam pred jednom kućom i zakucao na vrata. Javila se neka žena. Zamolio sam je da mi dozvoli da prenoćim i dao joj nešto novca. Primila me je, rekavši da se nada da ruski oficiri, koji kod nje stanuju, neće imati ništa protiv.

Spavao sam kao zaklan. Tog dana prepešačio sam oko 30 kilometara. Ujutro sam od Rusa dobio dva pečena krompira. Nikada mi ništa valjda nije toliko prijalo kao ti krompiri. Od Rusa sam saznao i da od tog sela već saobraćaju vozovi. „E, sada“, mislio sam „do Subotice više neću da stanem!“ Da, ali trebalo je dospeti do voza. Na stanici sam sreo Hokove. Bili su zabezegnuti. Gledali su u mene kao da sam avet. Nisu me očekivali, priznali su. Čekali smo voz. Stigla je dugačka kompozicija teretnih vagona. Svi su pojurili prema njima. Međutim, opet su se isprečili stražari. S automatima na gotovs. Zaustavljali su muškarce. Žene su mogle da prođu.

Adam posle oslobođenja, 1945.

Zimsko jutro, polumrak. Sneg pritisnuo ravnici, hladnoća prodire do kostiju. Dr Hok je prebacio cebe preko glave i – eto ti zadržane žene! Prošao je između supruge i počerke. Ja sam opet ostao. Grozničavo sam razmišljao. Ne, ja tu ne mogu ostati. Ja moram na taj voz. Ja moram kući. Kući? Zar ja imam dom? Roditelji, po svoj prilici, nisu preživeli, stana nemam. U njemu sada stanuju drugi ljudi. Ipak, zavičaj zove.

Čekaonica je bila prostrana. Na vratima su stajali ruski stražari. Bez mnogo razmišljanja, otvorio sam prozor i skočio. Požurio sam prema vozu. Stigao sam pre Hokovih. Popeli smo se u jedan marveni vagon. Rudi i ja legli smo na pod. Prebacili su preko nas cebe i seli na nas, kao da sede na nekim paketima. Video sam, naime, da su povodeći se mojim primerom, mnogi skočili kroz prozor i ušli u vagon koji se

za tili čas napunio. Znao sam da će Rusi to primetiti. I – primetili su. Uz dreku i pretnju, skinuli su sve muškarce. Nas dvojica smo ostali. Voz je krenuo. U tom vagonu bile su i dve Subotičanke, sestre Klajn, bliske prijateljice moje tetke Šarike koja je, na žalost, ubijena u nekom logoru smrti.

Voz je grabio ka jugu. Grabio? Naravno, preterujem. Teretni vozovi ne grabe ni u mirnodopskim vremenima, a kamoli u tim užasnim ratnim danima. Zaustavljao se na mnogim stanicama. Ulazili su i izlazili ljudi, uglavnom vojnici.

U vagonu je bilo hladno. A kako i ne bi: bio je to obični drveni vagon, dobro razdrman, sa bezbroj većih i manjih otvora, kroz koje je duvalo. Napolju: 5–6 stepeni ispod nule. Pored zime, patili smo i od gladi. Sanjao sam o šoletu, divnim, toplim, crvenim, šoletima sa mnogo dimljenog mesa.

Kada je voz prošao ispod takozvanog Majšanskog mosta, u stvari podvožnjaka na ulazu u Suboticu, oči su mi se napunile suzama. Tati-no imanje je bilo na Majšanskom putu, u Istočnim vinogradima i ja sam bezbroj puta prelazio preko tog nadvožnjaka koji mi je predstavljao zavičaj, podsetio me na dom i detinjstvo, na prošlost, na celo jedno prohujalo vreme. Ušli smo u subotičku stanicu. Tamo, opet straža. Ljudi su morali u karantin. Harao je tifus. Zahvaljujući Rudiki Hoku i njegovim dokumentima, prošao sam bez teškoća. Bio sam kod kuće, ali bez doma, bez roditelja i rodbine, bez većine prijatelja.